

GÜLXANIM QÜDRƏT qızı VƏLİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ŞİMAL-ŞƏRQ LƏHCƏSİ VƏ DƏRBƏND DİALEKTİ

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti öz qədim dil quruluşunu qoruyub saxlayır, eyni zamanda Azərbaycan dilinin başqa şivələrində təsadüf olunmayan fonetik, morfoloji və leksik-semantik elementləri mühafizə edir. Burada bir sıra qədim türk elementləri, xüsusilə qıpçaq dillərinə məxsus xüsusiyyətləri müşahidə etmək olar.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti keçmiş SSRİ, indiki Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil respublikalardan birində – Dağıstan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşmişdir. Bu respublika etnik tərkibinə görə ən çoxdilli respublikalardan hesab olunur. «Dağıstanda 30-dək xalq və etnoqrafik qrup yaşayır. Avarlar, ruslar, darginlər, qumuqlar, ləzgilər, laklar, azərbaycanlılar, tabasaranlılar, noqaylar, çeçenlər, rutullular, aqullar, tatlar, saxurlar və s...» (1, 299).

Dərbənd Qafqaz Albaniyasının ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Bu qədim şəhər haqqında latın, yunan, ərəb, fars, türk, gürcü, rus və s. mənbələrində, həmçinin orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Əsas tarixi mənbə isə məşhur «Dərbəndnamə» əsəridir. Burada Dağıstanın və şimal-şərqi Azərbaycanın V-XI əsrlər tarixindən bəhs edilir. Əsəri ilk dəfə 1851-ci ildə Mirzə Kazım bəy ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Həmin əsərdə ərəb qoşunlarının Dərbəndi tutması, burada

silah, ərzaq və neft anbarları tikdirmələri, Bakı neft və duz mədənlərinin Dərdənd əhalisinə vəqf verilməsi, xəzərlərin Azərbaycana hücumları və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır (1, 419).

Yuxarıda göstəriləyi kimi, 30-a yaxın etnik dil əhatəsində olan və onlarla sıx əlaqədə qədimliyini qoruyub saxlayan Dərbənd dialektinə aşağıdakı kəndlər daxildir: Məhəmmədqala, Selik, Gecux, Dəliçoban, Padar, Vəlikənd, Tatlar, Qaradağlı, Ulu Tərəkəmə, Cimikənd, Bərəkey, Sabnova, Bilhədi, Zıdyan, Zıdyan qazmaları, Muğartı, Rükəl, Oqni, Bilici, Qullar, Əğləbi, Müzayim, Rubas, Kommuna, Mollaxəlil, Nuğdi, Xilipənci, Yersi, Arak, Darvaq, Arkit, Sanak, Zil, Xuçni, Marağa.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə baxmayaraq, maraqlı faktları və dil hadisələri ilə zəngin olan Dərbənd dialekti son illərə qədər istənilən səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Bu dialekt haqqında bir neçə əsərdə öləri, epizodik səpkidə məlumatlar verilmişdir. Bu isə həmin dialekt haqqında istənilən anlayışı və təsəvvürü yaratmır.

Bu yaxınlarda Azərb.MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi tərəfindən nəşr edilən « Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» adlı monoqrafiyası bu sahədə olan boşluğu doldurmaq baxımından atılmış ciddi addım kimi yüksək qiymətləndirilməlidir. 20 ildən çox bir müddətin məhsulu olan bu əsər Dərbənd dialektini daha ətraflı tədqiq etmək, müqayisələr aparmaq üçün əlimizdə mötəbər mənbədir(2).

Dərbənd dialekti haqqında isə ilk məlumata Mirzə Kazım bəyin çap etdirdiyi əsərlərdə rast gəlirik. O, 1839-cu ildə Qazanda «Qrammatika tureüko-tatarskoqo əzika», 1846-cı ildə isə «Obşə qrammatika tureüko-tatarskoqo əzika» adlı əsərlərini çap etdirir. M.Şirəliyev göstərir ki, Mirzə Kazım bəy bu əsərlərində Dərbənd dialektini Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisə etmiş və onu ədəbi dildən ayrılan bəzi fərqli cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır (5, 13).

Dərbənd dialekti haqqında müəyyən qədər məlumata M.Şirəliyevin « Bakı dialekti» adlı əsərində də rast gəlirik. Müəllif bu əsərində Qərbi Abşeron şivələrinə daxil olan Novxanı, Corat, Hökməli, Qobu və Güzdək şivələrinin bəzi xüsusiyyətlərinin Dərbənd dialekti ilə uyğun gəldiyini göstərir(6, 90-96).

Cədvəl 1

	Quba dialekti	Dərbənd dialekti
İndiki zaman	gidəmə gidədig gidəsən gidəsüz gidədü gidədü	kitədəm kitədig kitəsən kitəsüz kitədü kitədü
Müzare gələcək zaman	yimənəm yimənig yiməzsən yiməzsüz	vərmənəm vərmənig vərməzsən vərməzsüz

O, Dərbənd dialektini Şərq qrupu dialektləri içərisində Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran şivələri ilə bir yerdə vermişdir. Müəllif sonralar bu təsnifatın üzərinə dönə-dönə qayıtmış, onu təkmilləşmişdir. 1947-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində keçmiş bölgünü saxlayır, lakin Dərbənd dialektini təsnifatdan çıxarır. Bu münasibətlə E.Əzizov yazır: «M.Şirəliyev 1942-ci ildə verdiyi təsnifatda Dərbənd şivəsinə yer verdiyi halda, bu şivəni bölgüdən çıxardı. Halbuki Dərbənd-Tabasaran zonasında qədim azərbaycanlılar yaşayır və onların danışığı Azərbaycan şivələrinin şərq qrupuna uyğun gəlir. Doğrudur, Dərbənd- Tabasaran şivələrini Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinə (Zaqatala-Qax, Şəki) yaxınlaşdırən əlamətlər də var: habu, ho işarə əvəzliliklərinin, mənin tipli birləşmələrin işlənməsi və s. Lakin bütünlükdə Dərbənd – Tabasaran şivələri əsas dil xüsusiyyətləri baxımından şərq ləhcəsinin təsir dairəsindədir » (3, 19).

Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatlarla yanaşı, R.Rüstəmov Dərbənd, xüsusilə bu qrupa daxil olan Tabasaran şivəsi haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir. O, Tabasaran şivəsini Quba dialektinin müstəqil şivəsi sayır və bu münasibətlə yazır: «Tabasaranda yaşayan azərbaycanlıların danışığı xüsusiyyətləri ilə Quba dialekti arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Bununla belə, Tabasarandakı yaşayan kəndlərin özünəməxsus onlarca səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, bunları Quba dialektində müşahidə etmək mümkün deyildir. Məhz buna görə də həmin rayon ərazisindəki kəndlərin danışığı xüsusiyyətlərini Quba dialektinin müstəqil şivəsi adlandırmaq olar» (4, 228).

Dialektoloji ədəbiyyatlarda Dərbənd dialektini M.Şirəliyev bir əsərində Dərbənd dialekti (6,95), başqa bir əsərində Dərbənd şivəsi (6,90) adlandırmışdır. R.Rüstəmov isə bu dialekti Dərbənd şivəsi (4,227) kimi adlandırmış, bəzən «Tabasarandakı azərbaycanlıların dili» və ya «Quba dialektinin Tabasaran şivəsi» və ya «Tabasaran rayonunda yaşayan azərbaycanlıların dili» kimi təqdim etmişdir.

Bizə elə gəlir ki, bu fikir müxtəlifliyinin səbəbi Dərbənd dialekti və Tabasaran şivəsinə aid materialların az olması və onun ətraflı öyrənilməməsidir.

Başqa bir məsələ. Dərbənd dialektində Azərbaycan dilinin şimal dialekt və şivələri ilə uyğun gələn fonetik, morfoloji xüsusiyyətləri var. Məsələn, Dərbənd dialektində, Tabasaran şivəsində şimal qrupu

şivələrində olan habı, havu, havı, ho, həcəri sual əvəzliyi, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin şəkilçisiz işlənməsi (menin ata, senin ana), ağlamaq mənasında «yığlamaq», tez, tələsik mənasında «yelli», boyunduruq mənasında «işgil» və s. leksik vahidlərinə rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin şimal qrupu şivələri ilə uyğun gələn cəhətlər şərq qrupu şivələrindəki uyğunluqdan azdır. Ona görə də Dərbənd dialektini və Tabasaran şivəsini şimal qrupu içərisində deyil, şərq qrupunda öyrənmək daha məqsəduyğundur.

Müşahidələr göstərir ki, Dərbənd dialekti M.Şirəliyevin şərq qrupu şivələrinə aid etdiyi əksər xüsusiyyətləri və eləcə də R.Rüstəmovun Quba dialektinə aid etdiyi bir sıra cəhətləri də özündə əks etdirməkdədir.

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti şərq qrupu şivələrindən həm coğrafi ərazisinə və həm də bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə ən çox Quba dialektinə yaxındır. Həmin yaxınlığı və uyğunluğu aşağıdakı cədvəldə daha aydın görmək olar:

Cədvəl 2

	Quba dialekti	Dərbənd dialekti
1. Fonetik uyğunluqlar		.
ö > ü əvəzlənməsi	çüreg, ürdeg	çüreg, ürdeg
ı > u əvəzlənməsi	yasduğ, ağır, baluğ	yasduğ, ağır, baluğ
ı > i əvəzlənməsi	qizdirmə, cir, qiz	qizdirmə, cir, qiz
a > u əvəzlənməsi	cuğab, uvara, sumavar	cuğab, uvara, sumavar
ə > i əvəzlənməsi	zincir, xiyal, cisəd, imi	zincir, xiyal, cisəd, imi
y > v əvəzlənməsi	tovuğ, sovuğ, şüvüt	tovuğ, sovuğ, şüvüt
l > r əvəzlənməsi	mirçək, yarvar, artıxarı	mirçək, yarvar, artıxarı
2. Morfoloji uyğunluqlar		
- adı,-adu,-ədü	gələdü, yiyədi,baxadu	gələdü, yiyədi,baxadu
-a, -ə + varmaq	tapa varam, gide varam	tapa varam, gide varam
3. Leksik uyğunluqlar	qafun(yavanlıq) məkəcin(dişi donuz) çağıрмаq(banlamaq) erüg (cır,turş alça) aylanmağ (gəzmək)	Qafun məkəcin banlamaq erüg əylanmağ
4. Sintaktik uyğunluqlar	Hallar mənaca əvəzlənir. 1. Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir. Məs.: Almiyə xuşum gələdü; 2. Sair qoşması işləndə yönlük hal şəkilçisi düşür. Məs.: Mişə sarı qaşdü ineg; 3. Mən, sən, biz əvəzlilikləri III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etdikdə -im yiyəlik hal şəkilçisi əvəzinə -in şəkilçisini qəbul edir, yaxud da düşür. Məs.: menin bacım, meni inegim, bizin quzumuz və s.	

Bu nümunələr Dərbənd dialektinin şivələr sistemində yerini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Ümumilikdə isə bu şivənin özünəməxsus fərdi, səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur, onların araşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası.B.; 1979
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. B.; 2009
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. B.; ADU nəşri.1989
4. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. B.; 1965
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B.; 1968
6. Şirəliyev. Bakı dialekti. B.; 1957

Açar sözlər: şimal-şərq ləhcəsi, etnik dil, dil hadisələri, oxşar xüsusiyyətlər.

Гулханым Гудрат кызы Велиева Северо-восточный говор и Дербентский диалект Резюме

Дербентский диалект находится в ареале, сохранившем особенности древнетюркского языка. Несмотря на многостороннюю изученность большинства диалектов и говоров Азербайджанского языка, Дербентский язык до последнего времени остается малоизученным. Этот диалект богат

интересными фактами и языковыми явлениями. Об этом диалекте имеются краткие эпизодические упоминания в нескольких произведениях, и они не дают необходимого представления об этом диалекте. В статье на основе фактов, собранных из диалектов, рассматривается принадлежность Дербентского диалекта к тому или иному диалекту в системе азербайджанских говоров.

Ключевые слова: северо-восточный говор, этнический язык, языковые явления, схожие особенности.

Gulkhanim Gudrat gizi Valiyeva

North-Eastern accent and Derbent dialect

Summary

The Derbent dialect is in the area which has kept features ancient Turkish language. Despite the multilateral study of most and dialects of the Azerbaijani language, the Derbent language until recently remains little studied. This dialect is rich in interesting facts and language phenomena. There are brief episodic references to this dialect in several works, and they do not give the necessary idea of this dialect. In article on the basis of the facts collected from dialects has been considered the accessory of the Derbent dialect to this or that dialect in system of the Azerbaijan dialects.

Key words: northeastern dialect, ethnic language, linguistic phenomena, similar features.